

Уметов Т.Э., Тельтаева А.К., Тургунбаев Н.А.

**БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНДЕ ЭЛДИК ПЕДАГОГИКАНЫН
КАРАЖАТТАРЫН КОЛДОНУУНУН МААНИСИН ФИЗИКАНЫ ОКУТУУ
МИСАЛЫНДА КӨРСӨТҮҮ**

Уметов Т.Э., Тельтаева А.К., Тургунбаев Н.А.

**ЗНАЧЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СРЕДСТВ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКИ В ПРОЦЕССЕ
ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ**

Umetov T.E., Teltaeva A.K. Turgunbaev N.A.

**THE VALUE OF THE USE OF MEANS OF FOLK PEDAGOGY IN THE PROCESS OF
TRAINING AND EDUCATION ON THE EXAMPLE OF TEACHING PHYSICS**

УДК:37.013

Бул макалада элдик педагогика каражаттарын окуу жана тарбия процессинде колдонуунун мааниси жана ролу көрсөтүлгөн. Элдик макал - лакаптарды жана ырым-жырымдарды физика сабагында колдонуу мүмкүнчүлүгү каралган.

В этой статье рассмотрены роль и значение применения средств народной педагогики в процессе обучения и воспитания. Рассмотрены возможности применения на уроке физики народных пословиц и обрядов.

This article discusses the role and importance of use of means of folk pedagogy in the process of training and education. Considers the possibility of applying the lesson of physics, national Proverbs, and rituals.

Өткөн кылымдын 90-жылдарынын башындагы коомубуздагы социалдык өзгөрүүлөр адамдык ишкердүүлүктүн нормаларынын жана руханий негиздеринин кайрадан каралышына алып келди. Бүгүнкү күндө улуттук маданиятка кайрылуу идеясы актуалдуу болуп турат. Акыркы жылдары өсүп келе жаткан келечек ээлерин тарбиялоодо жана билим берүүдө улуттук элементтердин мааниси бааланбай, улуттук маданияттын чексиз байлыктары четке кагылгандыгы байкалат. Адамзаттын турмушу дайыма болочокту көздөй умтулганы менен, анын өткөн тарыхы, ата бабадан калган маданияты, мурасы болот. Ар бир улут өзүнө тиешелүү болгон менталитети – жашоо шарттарынын өзгөчөлүктөрү, руханий адеп-ахлак салттары, моралдык-этикалык нормалары, кылымдар бою калыптанган айлана чөйрөгө болгон көз карашы, кабыл алуусу, дүйнө туюму менен айырмаланат. Өз элинин маданиятын билбегендик жана сыйлабагандык, муундар ортосундагы байланыштын үзүлүшүнө алып келет, ал эми бул адамдын калыптанышына жана улуттун өсүп-өнүгүшүнө терс таасирин тийгизет. Элибизде адам эли менен, каз-өрдөк көлү менен деп бекеринен айтышпаса керек. Ошондуктан азыркы кезде педагогдордун алдына коюлган маселелердин бири, элдик педагогикага көңүл буруу, анын тарбиялык-окутуу мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу жана пайдалануу болуп саналат. Анткени элдик чыгармалардын ар кандай түрлөрү: макал-лакаптар, эпостор, жомоктор,

дастандар, санжыралар, ырым-жырымдар элдик педагогиканын каражаттарынын түгөнгүс казынасын түзөт.

Элдик педагогика жалпы элдик руханий маданиятынын негизги бир бөлүгү, элдин тарбиялоо жана окутуу жөнүндөгү педагогикалык билиминин жыйындысы болуп саналат. Элдик педагогика адамзаттын пайда болушу менен пайда болуп, илимий педагогиканын жаралышына өбөлгө түзгөн. Эгерде официалдуу педагогиканын өнүгүшүнө диндин жана үстөмдүк кылган класстардын таасири дайыма сезилип турса, элдик педагогикада бул нерсенин таасири ченде гана болуп, элдин ойун жана тилегин билдирген.

Улуу орус педагогу К.Д. Ушинский элдик педагогиканын билим берүү жана тарбиялык кудуретин жогору баалаган. Ал “элсиз журт-жансыз дене” деген принципке ишенип жана ага элдик идеяны киргизген. Ал элдик салт-санааны, ырым-жырымдарды, эң жакшы билгендиктен: “ата-бабаларыбыздын даанышмандыгы-келечегибиздин күзгүсү, элдик тарбия элдин өнүгүүсүндө чыныгы булак болуп саналат”- деген.

Элдик педагогиканын өзгөчөлүктөрү жөнүндө У. Асановдун редакциясы тарабынан чыгарылган энциклопедиялык окуу куралында төмөнкүчө берилет: Элдик илим тарбиянын мазмуну элдин тарыхы менен өтмө катар байланышта, байыркы бабалардын турмуш практикасынан жаралган каада-салттар, үрп-адаттар эчен муундардын акыл элегинен өтүп, улам жаңы турмуштук жагдайларга ылайык байып, өнүгүп олтуруп, өрнөктүү жашоонун мыйзамына, таасын эрежесине айланган [1]. Элдик педагогикага тиешелүү өзгөчөлүктөрдүн бири анын чыгармачылык негизинин коллективдүүлүгүндө. Ал миллиондогон адамдардын акыл чабыттарынан, турмуштук сабактарынан жаралып, эчен муундардын элегинен өтүп, иргелип, тандалып, байып, өнүгүп отуруп, сонку урпактардын уңгулуу дөөлөттөрүнө, тарбия маданиятына айланган [1]. Элдик педагогиканын таасирдүүлүгүнүн күчтүүлүгү анын жаш муундарды окутуу жана тарбиялоо ыкмаларынын турмуш менен байланышында. Элдик педагогиканын жетишкендиктерин көпчүлүккө таратуунун кажети

жок, себеби ал өзү көпчүлүктүн педагогикасы, элдин педагогикасы. Илимий педагогика пайда боло электе эле, элдер жаш муундарды эмгекти сүйүүгө, адептүүлүккө, улууларды сыйлоого үйрөтүп, тарбиялап келишкен. Элдик педагогика муундар ортосундагы байланышты бекемдөөнүн, улуттук рухий баалуулуктарды сактоонун бөтөнчө формасы болуп эсептелет.

Элдик оозеки чыгармачылык кыргыздардын күнүмдүк турмушунун ажыралгыс бөлүгүн түзгөн. Эл тарабынан жаралган лирикалык, эпикалык, дидактикалык чыгармалар замандар бою сакталып, атадан-балага, укумдан-тукумга ыйык керээз катары сакталып келип, ошол элдин турмуштук өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, тарбиялык, эстетикалык, таануу маанисине ээ. Педагогикалык ойдун башаттары кыргыздардын элдик оозеки жана төкмө ырчылар чыгармачылыгында, байыркы рун жазмаларында жана орток түрк жазма поэзиясында орун алган. Буга мисал катары "Манас" баш болгон элдик эпостордогу, Орхон-Энесай жазма эстеликтериндеги, "Коркут-Ата китеби", "Кут алчу билим", "Насыяттар жыйнагы", "Акыйкат сырлары", "Махабат дастаны" аттуу орток түрк жазма поэзиясындагы жана Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан Кайгы өңдүү ырчылар чыгармачылыгындагы педагогикалык ойлорду келтирүүгө болот [1]. Мугалимдердин максаты балдарга бир гана билим бербестен, алардын тарбиясы жөнүндө да кам көрүү болуп эсептелет. Таалим-тарбия маселеси ар дайым, ар бир сабак учурунда мугалимдердин көңүлүндө болушу зарыл. «Замана деген ушундай, таптаганга жараша түшүм берет кызылдай, тарбияңа жараша, уулуң болот замана» деп элибиздин зор акындарынын бири Нурмолдоырдаган. Асан Кайгынын (XV кылымда жашаган ойчул, даанышман, акын) бул темадагы санат, термелери өтө арбын. Бул анын жаштарды эл-жерин сүйүүгө, коргоого, эмгектенүүгө жана этика, эстетика маселесине көп көңүл бургандыгынан кабар берет. Анын төмөнкү ыр саптары эр жетип бараткан боз балдарга арналган [2]:

Аргымакка миндим деп,
Арткы топтон адашпа.
Күнүндө өзүм болдум деп,
Менменсинип адашпа.
Артык үчүн айтышып
Досторуң менен санашпа,
Илимим журттан ашты деп,
Кеңешсиз сөз баштаба
Кезектүү ишти таштаба,
Жеңемин деп бирөөнү,
Жалган менен коштобо.

Окутуучулар жана мугалимдер окуучулардын маданиятынын өрчүшүнө, адептүүлүккө тарбиялоого көп көңүл бөлүүсү зарыл. Бул көйгөйдүн чечилишинин бир ыкмасы элдик педагогикага кайрылуу болуп эсептелет.

Элдик педагогика ар дайым коомдогу, үй-бүлөдөгү таалим-тарбиянын ролун белгилеп, ага чечүүчү

маани берип келгендиги төмөнкү макалдардан көрүнүп турат:

Аталар сөзү – акылдын көзү;

Адамдын көркү адилеттүүлүгүндө, жигиттин көркү адептүүлүгүндө;

Жакшы болсоң жатык бол, улук болсоң кичик бол;

Жаш улук эмес, акыл улук;

Улууга урмат кичүүгө ызат.

Ата бабаларыбыз балдарды өзүнүн жүрүм-туруму, өрнөктүү үлгүсү менен, акылды жогору баалап, накыл сөздөрүн айтып тарбиялап келишкен. Акыркы учурда «Кыргыздар байыркы элдердин бири» деп төш какканыбыз менен, тубаса элдик асыл маданиятыбыздагы жакшы сапаттарды жоготуп, өсүп келе жаткан балдарды тарбиялоо маселесине жетиштүү деңгээлде маани бербей калдык десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан азыркы абалыбызга туура баа берип, адептүүлүктү, кичи пейилдикти, сылыктыкты кылдат көргөн элдик педагогика үлгүлөрүн сактап калалы.

Окуу-тарбиялоо иштеринин таасирдүүлүгү элдин педагогикалык каада салттарын билгичтик менен пайдалануудан бир топ көз каранды. Окуу процессинде элдик чыгармачылыктын материалдарын колдонуу, педагогдун сабакка кызыктыруучу элементтерди киргизүүгө умтулгандыгы болуп эсептелет. Азыркы этаптагы педагогикалык илимдин өнүгүүсү жаңы милдеттерди көрсөтүп алардын кечиктирилгис чечилишин талап кылат. Элдик чыгармачылыктын үлгүлөрүн жалаң гана гуманитардык сабактарда эмес математика, табият таануу, экология, физика сабактарын өтүүдө да колдонсо болот. Көпчүлүк окуучулар жана студенттер физика сабагын өтө эле кызыксыз, түшүнүксүз деп эсептеп жана ошол үчүн гана керексиз деп санашат. Мындай мамилени түшүнсө болот, себеби физикадагы окулуучу материал бир топ татаал жана эч нерсе менен кызыктырылбаса сабакка болгон кызыгуу өчөт. Предметке болгон кызыгууну күчөтүү үчүн ар түрдүү кызыктыруучу материалдарды колдонуу, окутуунун активдүү ыкмаларын изденүү керек. Биринчи сабактардан баштап эле физика илиминин чыныгы турмуш менен тыгыз байланышын көрсөтүш керек. Буга физика сабагында элдик оозеки чыгармачылыгынын элементтерин колдонуп жетишүүгө болот. Мындай сабактар физикага болгон кызыгууну арттырып, ошондой эле, окуучуларды патриоттук сезимде тарбиялоого жардам берет. Балдар физикалык кубулуштардын сүрөттөлүшүн жомоктордон, эпостордон, ырлардан, макал-лакаптардан көрө алышат. Мындай сабактарды өтүүнүн өзү элдик чыгармачылыкка болгон жаңы көз караштын пайда болушуна алып келет. Бул окуучулардын элдик байкоочулукту баалоого, элдик чыгармаларга болгон кызыгуусунун ойгонушуна жана аларды окуп чыгууга түрткү болот деп ойлойбуз. Физика сабагын өтүүдө элдик педагогиканын кандай каражаттарын пайдаланса боло

тургандыгын карап көрөлү.

Элдик ырым-жырымдар. Ырым-жырымдар кыргыз маданиятынын бир бөлүгүн түзөт. Ырымдардын ар кандай түрлөрү бар. Ар бир ырымдын кылымдар бою сакталып келаткан мазмуну, кыргыз баласынын өнүп-өсүшүндө салымы, орду болгон жана ата-эне өзүнүн балдарына ар кандай ырым-жырымдарды үйрөтүп келишкен. Көп ырым-жырымдын тарбиялык мааниси бар. Саламдашпай сөз баштаба, ооз кесир сүйлөбө, бирөөнүн кайгысына кубанба, отту теппе, шамалды сөкпө, тамакты дасторконсуз ичпе деп биздин ата-энелерибиз өз балдарын кантип туура жолго салып коюшаарын өздөрү да байкабайт.

Жаратылышта болгон ар кандай кубулуштарга байкоо жүргүзүүнүн негизинде аба ырайын, ар кандай табигый кырсыктардын боло тургандыгын алдын ала айта турган ырым-жырымдар да бар. Жер титирөөлөрдө кыргыздар үй жана жапайы жаныбарлардын кыймыл аракетине байкоо жүргүзүү менен аныкташкан. Көпчүлүк жаныбарлар, канаттуулар, курт-кумурскалар жердин электромагниттик талаасында болуп жаткан өзгөрүүлөрдү сезишет, ал гана эмес адам баласы укпаган ультра жана инфра үндөрдү кабыл алышат. Жанар тоонун атылышы, ар кандай жардыруулар, жер титирөөлөр, толкундар инфраүндөрдүн булагы болуп саналат. Адам баласына аба ырайынын кандай болушун алдын ала билүү өтө маанилүү, анткени ал анын ишкердүүлүгүнө жана ден-соолугуна таасир тийгизет. Ата-бабаларыбыз табиятта болуп жаткан бардык өзгөрүүлөрдү баамдашып алардын аба-ырайынын өзгөрүшү менен байланышын байкашкан. Көпчүлүк ырым-жырымдар асман телолоруна: күн, ай, жылдыздарга байкоо жүргүзүүгө негизделген. Дыйкандар ар кандай белгилер боюнча аба-ырайынын кандай боло тургандыгын алдын ала билишип, жер иштетүүнүн жана башка айыл-чарба иштеринин мөөнөтүн аныкташкан. Биздин чоң ата, чоң энелерибиздин көпчүлүгү аба-ырайынын кандай болоорун алдын ала айта алышат. Мисалы айдын жаңырганына карап кийинки ай кургакчыл же жамгырлуу болорун айтып коюшат. Эгерде ай жаңырганда чалкалап чыкса, жамгыр көп жаайт, эгер жылкычы чымчык жылуу жакка учуп кетпесе, кыш жылуу болот деп айтышат. Элибизде Манаке, Айбаш, Төрөкул, Атай, Айты деген атагы чыккан жайчылар болгон. XX кылымдын башында Чүй аймагында Айбаш аттуу жайчы жашаган. Ал ар кандай курт-кумурскалардын кыймыл аракетине байкоо жүргүзүүнүн негизинде аба ырайынын кандай болушун алдын ала айта алчу [3]. Бизди курчап турган дүйнөдө ар кандай өзгөрүүлөр жана кубулуштар болуп турат. Муздун эрүүсү, суунун кайнашы, буулануу, жамгыр, жамгырдан кийинки “асан-үсөн”, күндүн күркүрөшү, чагылган – физикалык кубулуштардын мисалдары.

Физиканын заманбап ачылыштарына таянып, кээ бир элдик ырым – жырымдарды түшүндүрүүгө болот.

Күндүн күркүрөшү түшүмдүүлүктүн болушун кабарлайт.

Күн күркүрөгөндө чагылган болот – бул чоң атмосфералык электрдик разряд. Чагылган болгон учурда аба ионизацияланат, ал түшүмдүүлүктүн жагымдуу фактору болуп эсептелет. Эгерде чагылган тез–тез болсо – түшүм мол болот.

Үн, туз, тамеки нымдашса, териден жасалган буюмдар (чанач, ат жабдуулары), малдын жүнү жумшарып калса – аба ырайынын бузулушун күт [3].

Аба-ырайынын бузулушу абада суу буусунун ашыкча болушу б.а. нымдуулуктун жана атмосфералык басымдын түшүшү менен байланышкан.

Эгерде талаада үн алыска чейин тараса, демек жамгыр болот.

Нымдуулуктун өсүшү менен абанын тыгыздыгы өзгөрөт жана анын үн термелүүлөрүн таратуу (өткөрүү) жөндөмдүүлүгү жогорулайт.

Макал-лакаптар. Макал-лакаптар элдик оозеки чыгармачылыктын, дегеле көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүлөрүнүн бири, сөздүн эң тазасы, тунугу, таамайы, турмуштун зор философиясынын эки-үч сөзгө сыйдырылган нускасы, адам акыл-эсинин энциклопедиясы. Күнүмдүк сөздөрдү кооздоп, тигил же бул айтылгандарга терең ой жана ачык, даана көркөмдүк берет. Макалдын мазмунунун олуттуулугу жана таамайлыгы жөнүндө төмөнкү макалда айтылат: “Жакшы макал кашка эмес, көзгө”.

Ар бир эл басып өткөн тарыхындагы турмуштук өзгөчөлүктөрүн, тажрыйбасындагы келечекке үлгү боло турган байкоолорун сөз берметтерине сиңирип, макал, лакаптарды жаратышкан. Мында терең элдик даанышмандык жатат. Канчалаган муундардын тажрыйбасынан өткөн турмуштук макалдардан жаздым нерселерди көрө албайбыз. Макал лакаптарда адамдардын курчап турган табиятка көптөгөн кылымдардан берки байкоолорунун жыйындысы, чарбалык, коомдук жана ишмердүүлүк, диндик көз караштары чагылдырылган. Эреже катары алар афористикалык формага ээ.

Ар бир макал-лакаптын терең тарбиялык мааниси бар. Ата-бабабыздан калган бул учкул сөздөрдү мектептерде, жогорку окуу жайларда жаштарды окутууда жана тарбиялоодо кеңири пайдаланса болот. Макал-лакаптар менен көптөгөн муундар тарбияланып келген, ал гана эмес кээ бир макалдар улуу адамдардын урааны да болуп калган.

Дүйнө элдеринин макалдары, бул же тигил улуттардын калыптанышында тарыхый, социалдык-экономикалык, жаратылыштык шарттардын табигый айырмалыктарына карабай көп окшоштуктары бар. Жаратылыштын кубулуштарын байкоодо, жер шарынын ар кайсыл бөлүктөрүндөгү, күндөлүк турмуштун жагдайлары окшош же мааниси

боюнча жакын жыйынтыктарга алып келген элдик санат сөздөрдө көрсөтүлгөн. Макалдарда көпчүлүк учурларда физикалык кубулуштар ачык чагылдырылган. Ал гана эмес макалдарды физикалык закондор же математикалык формулалар менен салыштырууга болот, себеби алардын кыска маанисинде бай мазмуну камтылган.

Макал-лакаптардын физиканы окуп-үйрөнүүдөгү баалуулугу болуп, анын жаратылыштын кубулуштарынын учкул сөздөр формасында берилиши. Мисалы; төмөнкү макалды физиканын негизинде кантип түшүндүрүүгө болот: Ийне кичине бирок оорута саят. Бул макалды механикалык басым темасын өтүүдө колдонсо болот. Басым күч аракет кылганбеттин аянтына тескери пропорциялаш: канчалык беттик аянт кичине болсо, ошончолук басым күчү чоң болот. Ушундай эле жол менен төмөнкү макал-лакаптардын физикалык маанисин түшүндүрүүгө болот:

Сууга түшкөн таштай жок болуп кетти. (Гидростатика темасына: Нерсе суюктукка чөгөт эгерде анын тыгыздыгы, суюктуктун тыгыздыгынан чоң болсо).

Чагылгандан сууда да качып кутулбайсың. (Электр өткөрүмдүүлүк темасына: Чагылган көбүнчө электр өткөрүмдүүлүгү жакшы жерлерге түшөт, ал эми суу (дистирленген эмес) электр тогун жакшы өткөрөт).

Жай аккан суу да жээкти жейт. (Сүрүлүү темасына: Дарыяда агып жаткан суунун катмарларынын арасында сүрүлүү болот, бул ички сүрүлүү деп аталат. Ушул себептүү дарыянын туурасынан кесилишинин ар кандай жеринен аккан суунун ылдамдыгы бирдей эмес; эң чоң

ылдамдык өзөндүн ортосунда, эң кичинеси – жээктеринде. Сүрүлүү күчү суунун агуусуна гана тоскоол болбостон, жээктин топурагын чайкап аны жеп кетет).

Ошентип, физикалык мазмуну бар макал-лакаптар пайдалуу дидактикалык материалдар болушат, ал эми алардын кыскалыгы жана ар түрдүүлүгү физика курсунун көп сандагы суроолорун изилдөө үчүн тартууга мүмкүндүк берет. Бул, окуучулардын элдик чыгармачылыка болгон кызыгуусун арттырат жана аларды элдик фольклорду өз алдынча изилдөөгө чоң түрткү берет.

Демек, элдик педагогиканын ыкмаларын физика сабагында колдонууда окуучулардын окуу материалын өздөштүрүүсүнө жана жеткиликтүү түшүнүүсүнө, ошондой эле алардын патриоттук сезимдеринин өсүшүнө, анан дагы адептүүлүккө тарбиялоого мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Эгишев А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. Бишкек -2007.
2. Кыргыз адабияты энциклопедиялык окуу куралы / У.Асановдун ред.астында/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек – 2004.
3. Байбосунов А. Донаучные представления киргизов о природе.-Ф.: Мектеп,1990.-184с.
4. Кыргызские пословицы и поговорки. Из собрания академика К.К. Юдахина / Сост. СарбагышеваН.М. Б.:2011-199с.
5. Эр Төштүк: Эпос / Баш сөзүн жазгандар Р.Сарыпбеков, М.Мукасов, А.Акматалиевдин жалпы редакциясы менен. Түз. Р. Сарыпбеков, М. Мукасов.– Б.: Шам, 1996.– 448 б.

Рецензент: к.ф.-м.н. Тургумбаев К.Т.